

Рецензії

ПЕТРО СТЕБНИЦЬКИЙ: “ЛИЦАР НЕЗДОЛАННИЙ” В ІСТОРИОГРАФІЧНИХ РЕФЛЕКСІЯХ СЬОГОДЕННЯ

[Рец.]: Петро Стебницький в українському національному житті (до 150-річчя від дня народження) / Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України ; Миронець Надія, Піскун Валентина, Старовойтенко Інна та ін. – К., 2013. – 249 с.

Нація існує доки, доти знає та шанує своїх світочів, національних героїв, видатних діячів... Упродовж декількох останніх років українська громадськість втратила шанс віддати данину поваги відомим письменникам, вченим, громадським діячам, належно відзначивши їхні ювілеї. У 2011 р. майже непомітно для всіх (за винятком жменьки науковців) пройшли 175-ті річниці Олександра Кониського й Павла Житецького, у 2013 р. – Івана Нечуй-Левицького, на початку 2014 р. – Павла Чубинського, у 2011 р. – 150-річчя від дня народження Євгена Чикаленка, у 2013 р. – Володимира Вернадського, Марії Загірньої (Грінченко), Ольги Кобилянської, Бориса Грінченка... Це означає, що були згаяні блискучі можливості привернути увагу широких верств до знакових постатей кінця XIX – початку та першої половини XX ст., доленосної доби, коли формувався потужний національно-визвольний рух, зароджувалися й розвивалися українська преса, книгодрукування, значних висот досягли художня література й наука (насамперед, україністика). На цей час припадає й Українська національно-демократична революція – перша у XX ст., хай і невдала, спроба здобути державну незалежність. Причин забудькуватості чимало: тут спрацювали й ідейні чинники, і політичні, й брак коштів – але факт залишається фактом: крім вчених-гуманітаріїв мало хто, навіть з освіченої публіки, щось може сказати про вищезазначених та й багатьох інших діячів, чий талант й справи прославили Україну.

Рідкісним приємним винятком на цьому невеселому тлі сучасності став комплекс заходів, ініційованих співробітниками Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України до ювілею славетного представника української інтелігенції: круглий стіл “Петро Януарійович Стебницький: український громадсько-культурний діяч, видавець, публіцист, благодійник (до 150-річчя від дня народження)” [1] та колективна монографія за його результатами “Петро Стебницький в українському національному житті”. Деяко раніше (2008–2009 рр.) у київському видавництві “Темпора” вийшли накладами у тисячу примірників (а в сучасних умовах це зовсім непогано) солідні томи: “Є. Чикаленко і П. Стебницький. Листування. 1901–1922 рр.” й “Вибрані твори” П. Стебницького, підготовані в основному працівниками вищезгаданого інституту Надією Миронець та Інною Старовойтенко. У 2011 р. побачило світ ще одне видання епістолярію П. Стебницького, упорядковане доцентом Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Г. Сковороди Інною Демуз.

Навіть якщо не брати до уваги численні статті в науковій періодиці та праці, присвячені іншим персоналіям, де згадується й герой нашого нарису, то варто погодитися, що постать П. Стебницького не обійдена увагою дослідників.

Однак, на нашу думку, поява окремої монографії дала змогу по-новому оцінити життя й діяльність ювіляра в контексті української політичної історії та “історії ідей”. Чотирнадцять авторів, чий доробок сформував сюжетні лінії праці, значно розширили наші уявлення про роль П. Стебницького в українському русі. Видання містить іменний покажчик та фотоматеріали. Особливо цінними є візуальні зображення Стебницького, починаючи з молодих літ (фото 1882 та 1888 років) та завершуючи петербурзьким і київським періодами, де він – на колективній світлині Комісії ВУАН зі складання “Словника живої української мови”. Вміщено також світлини однодумців Петра Януарійовича, обкладинки його книжок та зображення так званих “місць пам’яті” – будинків, де він мешкав під час

перебування у Києві. Звичайно, бажаними б були аналогічні світлини петербурзьких адрес П. Стебницького...

Те, що історик може дізнатися зі сторінок книги, присвяченої П. Стебницькому, суттєво розширить його уявлення про роль цієї скромної в особистому житті постаті в доленосних подіях національного масштабу, а також змусить визнати: запровадження в науковий обіг нових фактів пересуває діяча в число лідерів руху. Власне, цю ідею сформулював ще Омелян Пріцак, стверджуючи, що в 90-х рр. XIX ст. – до 1914 р. в столиці Російської імперії діяв “невеликий гурт інтелігентних і дуже активних людей”. “Вони твердо виростили на українському ґрунті, але опісля зайняли відносно високі пости в системі імперської бюрократії”. Провідниками цього гурту історик назвав трьох осіб: П. Саладиллова, П. Стебницького та О. Лотоцького [2, с. 109].

Розглянемо докладніше зміст рецензованої книги. У вступному слові О. Маврін характеризує ювіляра як “велета духу”, людину, котра виступала як “теоретик і практик українського національного руху” (с. 10) 1.

У першому розділі колективної монографії: “Громадська, видавнича, публіцистична діяльність Петра Стебницького” проаналізовано головні віхи життєвого шляху діяча (І. Старовойтенко); охарактеризовано його внесок у формування засад національно-визвольного українського руху (В. Піскун); розглянуто політичну публіцистику Стебницького та з’ясовано шлях, який він пройшов у своїй еволюції від “общероса” до українського патріота – спочатку автономіста, а потім і самостійника (А. Борець); виявлено, шляхом дослідження публіцистичної спадщини героя, роль ідеалу/“кумира” М. Драгоманова як “значущого іншого”, ідеями якого надихався П. Стебницький (С. Іваницька). Завдяки невтомній праці авторів монографії можемо оцінити зусилля П. Стебницького як організатора й керівника Благодійного товариства з видання загальнокорисних і дешевих книг (І. Демуз), співавтора збірника “Украинский вопрос” (1914 р.) (В. Піскун), блискучого публіциста українських періодичних видань (І. Ткаченко). Як тут не згадати оцінку О. Пріцака: “він був герой чорної роботи, на якого в усіх обставинах можна було покладатися” [2, с. 110].

Так, І. Старовойтенко, відтворюючи на підставі цінного архівного матеріалу життєві маршрути Петра Стебницького, одночасно змальовує риси його соціопсихологічного образу, серед яких виокремлює “високий інтелект та інтелігентність, глибоке осмислення явищ навколишнього життя, передбачливість і висока чуттєвість, непересічний публіцистичний талант, влучне й колоритне слово, – іноді іронічне та саркастичне, іноді сумне та ностальгічне, а часом пересипане іскорками гумору, але завжди таке правдиве, дошкульне й реалістичне. Перед нами постає український інтелігент з глибоким внутрішнім світом, тонкою, вразливою й поетичною душею, високими художніми смаками, широкою ерудицією, активною громадянською позицією та непідкупною українською ідейністю, яка стала змістом усього його життя” (с. 16). Документально відображено не лише петербурзьке буття героя, але й київські сюжети його біографії. Як пише І. Старовойтенко, П. Стебницький “тримав постійний зв’язок з батьківщиною регулярним листуванням та щорічними приїздами до Києва або довілля (Гореничів, Кононівки) на період відпусток чи у громадських справах. Такі відвідини місць, близьких душі та серцю, були його моральним порятунком, звільненням від ностальгійних поривань на батьківщину, які з кожним роком стають сильнішими та надокучливішими...” (с. 26). Щодо майнових справ героя, то дізнаємося про цікавий факт: влітку 1911 р. Стебницький здійснив свою давню мрію та придбав у Києві садибу із садом на Звіринці, вул. Церковна (с. 27). Загалом, авторка ретельно відтворює точні адреси київських “місць пам’яті” П. Стебницького.

В. Піскун, звертаючись до творчого доробку П. Стебницького, зазначає, що багато хто з діячів національно-демократичного напрямку, незважаючи за завантаженість практичною рутинною працею задля “відродження нації”, одночасно намагався “осмислити й теоретично узагальнити стосунки з Росією та бачення перспектив України” (с. 43). До таких аналітичних суспільних мислителів належав і П. Стебницький. Авторка детально проаналізувала еволюцію його поглядів на українсько-російські політичні взаємини (статті “На чужині”, “Перспективы украинско-русских отношений”, “Реальна політика”, “Глухі часи (1910–1914)”, “В червоних хвилях (1916–1918)” та ін.) та аргументовано довела, що П. Стебницький неодноразово наголошував на кардинальній різниці розуміння українськими й російськими інтелектуалами суті національного питання. Для Росії, на думку героя, головним завданням було “обрусити все, що не руське і оправославити все, що не православне...” (с. 47). Детально розглянуто також сюжет про пріоритети Стебницького в збереженні та розвитку культурної спадщини рідного народу – основи формування національної самосвідомості українців (с. 57–64).

Фахівець із соціальних комунікацій А. Борець, аналізуючи в контексті методології колоніальних студій (на підставі схеми критичного дискурс-аналізу американського дослідника Н. Феркло) політично-публіцистичні тексти П. Стебницького, розглянув у творах публіциста зміст та функції концептів “федерація”, “автономія”, “державність”, “сепаратизм”, “самостійність”. Щодо концептів “автономія” й “федерація” у статті “Крайова автономія України” (1906) А. Борець відзначає, що цей текст має явні ознаки ідеологічного дискурсу, бо автор чітко ділить світ на “ми” (інтелігенція недержавних націй, яка прагне реформ) та “вони” (консервативні сили імперії, які хочуть реставрувати давній порядок).

¹ Тут і далі посилання на рецензовану працю.

Загалом уся стаття П. Стебницького, на думку А. Борця, має монологічний характер, бо у ній переважно використано модальність істинності (твердження побудовані як неспростовні) (с. 77–80). Автор також наголошує, що в публіцистиці П. Стебницького до 1917 р. залишаються домінуючими концепти “федералізм” та “автономія”, натомість маргінальними є ідеї державності та самостійності. Так, у праці “Українське питання” (1914 р.) вони представлені концептом “сепаратизм”, який у даному контексті виконував своєрідну “функцію шантажування”: говорячи про небажання російського уряду піти на поступки українському рухові, публіцист лякав його політичним сепаратизмом як природною, проте негативною за своєю суттю реакцією на дискримінацію (с. 81).

Після Лютневої революції 1917 р., а особливо унаслідок війни Радянської Росії проти УНР (грудень 1917 – січень 1918 рр.), концепти “державність” та “самостійність” заміщують у статті П. Стебницького “Мозок Росії” гасла “федералізму” та “автономії” (с. 83). В подальшому, за часів Української держави та Директорії УНР, публіцист продовжував, спираючись на вагомі економічні аргументи (“Україна в економіці Росії”), обстоювати концепти “державність” та “самостійність” (с. 87). А. Борець, намагаючись з’ясувати бінарну опозицію “Слов’янщина – Європа”, що домінувала в 1910-ті рр. в російському імперському дискурсі, звертається також до “образу руської спільноти” в ідентичності П. Стебницького (с. 89–96). Деякі твердження автора, передусім на с. 83–84, 95, є, на нашу думку, дискусійними, небеззаперечними та неоднозначними. Наприкінці А. Борець робить висновок: “Приклад П. Стебницького свідчить, що для багатьох учасників українського руху імперія й російсько-українська культурна спільність були важливими цінностями навіть після прийняття національної ідентичності. Це явище можна розглядати як збереження стратегії субституції. Очевидно, що ідеї “руської спільноти” та української нації, слов’янської єдності та права націй на самовизначення суперечили одна одній. Політичні концепти “федерація” та “автономія” дозволили до певного часу примирити їхнє співіснування. Однак коли воно стало неможливим, П. Стебницький зробив вибір на користь самостійності. Щоб відтіснити субституційні елементи, йому, як і М. Грушевському та багатьом іншим, довелося шукати серйозні символічні ресурси, такі, як історія та уявлення про нібито цивілізаційну несумісність двох народів – “європейського” українського та “азіатського” російського. Втім, дослідження, виникнення й функціонування цих стратегій заслуговує на окрему розвідку” (с. 96).

На підставі мемуарних, епістолярних та публіцистичних джерел В. Піскун детально показала співпрацю П. Стебницького та О. Лотоцького в створенні й підготовці до друку праці “Украинский вопрос” (1914 р.) – аргументованої відповіді на пасквільну книжку цензора С. Щоголева “Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма” (К., 1912), та – ширше – на несамовиту хвилю великодержавного шовінізму і антиукраїнських настроїв, що охопили політичні й певні інтелектуальні кола Російської імперії в постреволюційну добу. Перший наклад брошури “Украинский вопрос” швидко розійшовся, а тому невдовзі побачили світ друге й третє видання. Цікаво, що це останнє з’явилося вже в революційні часи 1917 р., аж 20-тисячним накладом! Згодом П. Стебницький видав україномовну скорочену версію книжки (“Українська справа”, 1917). Також, за свідченням О. Лотоцького, одна з українських дипломатичних місій видала аналогічну брошуру французькою мовою. Таким чином, П. Стебницький із властивою йому ерудицією та дипломатичністю зробив “вагомий внесок ... у справу теоретичного обґрунтування і популяризації українського національного руху” (с. 109).

Насиченим новим цінним фактографічним матеріалом, виявленим у листуванні П. Стебницького та М. Грушевського, яке зберігається в ЦДІАК України та ІР НБУВ, є написаний І. Ткаченком розділ щодо співпраці Петра Януарійовича у виданнях “Літературно-науковий вістник” (ЛНВ), “Село” та “Засів” (с. 110–120). Як відомо, Стебницький був автором 168 публіцистичних праць, і частина з них побачила світ в 1909–1912 рр. на сторінках цих київських періодичних органів, якими опікувався безупинно курсуючий між Львовом і Києвом М. Грушевський (с. 110). На сторінках ЛНВ у 1909–1910 рр. було опубліковано 10 дописів авторства Стебницького під рубрикою “З російсько-українського життя”, на сторінках тижневиків “Село” та “Засів” вміщена його серія публікацій “Вісті з столиці” та “Перед Думою”. Автор доходить висновку, що співпраця П. Стебницького у цих проектах стала можливою “виключно завдяки наполегливості М. Грушевського, який прагнув залучити до участі у своїх виданнях кращі українські уми, до яких Петро Януарійович безперечно належав...” (с. 111).

С. Іваницька, задаючись питаннями, “яким чином сприймав П. Я. Стебницький особистість та політичні постулати М. П. Драгоманова в модерністську добу українського націотворення 1905–1920 рр.?” та “який “слід” лишив М. П. Драгоманов у світогляді й громадських ініціативах П. Я. Стебницького?”, спробувала дати відповіді на них у контексті теорії “соціального конструювання дійсності” А. Шюца, Т. Лукмана, П. Бергера. Ці дослідники пропонують використовувати поряд із іншими аналітичними інструментами категорію “значущого Іншого”, наполягаючи на тому, що адекватне “конструювання дійсності” неможливе без таких “значущих Інших” – обмеженої кількості близьких і важливих для нас людей, реальні чи уявні діалоги і взаємодія з якими (та й саме існування їх) дозволяє нам орієнтуватися в житті, усвідомлювати нашу значимість і місце в світі, оцінювати свої і чужі вчинки, наполягати на певних цілях і цінностях (с. 122–123). Авторка доходить висновку, що “статус М. П. Драгоманова у візії П. Я. Стебницького ... відповідає саме образу “кумира”. Роздуми над публіцистичною спадщиною Драгоманова стали для П. Я. Стебницького шляхом до самопізнання

через досвід свого “значущого Іншого”. Провадячи своєрідний заочний діалог, П. Я. Стебницький фільтрував плідні, на його погляд, “зерна” драгоманівських ідей, застосовуючи їх до аналізу сучасної йому дійсності, що динамічно та неухильно змінювалася” (с. 124). На думку дослідниці, М. П. Драгоманов цікавив П. Я. Стебницького “передусім як синтетичний мислитель, спадщина якого, всупереч критикам і опонентам, довела свою життєздатність і через півстоліття, й була затребувана його ідейними “нащадками” в умовах прискореної модернізації, світової війни і революції, коли виникала нагальна потреба підбити підсумки пережитого й виважено окреслити перспективи майбутнього” (с. 134). У працях 1917–1918 рр., спираючись на драгоманівські аргументи, П. Я. Стебницький безкомпромісно критикував імперські амбіції та устремління ідеологічних провідників російського суспільства (“Мозок Росії”, “Російський сфінкс”, “Ріг Вернигори”, “Немезида”, “На пожарищі”). На початку 1918 р., після повернення Центральної Ради до Києва, в уявній дискусії з лібералом-великодержавником, професором із Петрограду, нещадно препарував “саму свіжу форму, в яку вилився великоруський національний дух – більшовизм”. Петро Януарійович писав, що “большевицький уряд, як колись цариця Катерина, не може витерпіти, що українці “почитають себе народом от здешнего отличним”. Большевики, відповідно своїй національній вдачі, спромоглись революцію одягти в шати абсолютизму, а федералізму надати централістичні форми. Але я сподіваюсь, що ця перемога великоруського духу над українським вже остання... Ця ніч ще ваша. Але завтра буде наш день” [3, с. 551–552].

Другий розділ “Петро Стебницький у взаєминах із однодумцями” розкриває широкі обрії спілкування героя дослідження з провідними діячами української справи: Данилом Мордовцем (Л. Буряк), Андрієм Ніковським (М. Горбатюк), Володимиром Леонтовичем (О. Леонтович), південноукраїнським колом національної інтелігенції (О. Музичко). Детально, на основі скрупульозного аналізу епістолярію, мемуарів та щоденників Є. Чикаленка, спогадів його дітей відтворені різні аспекти спілкування П. Стебницького та мецената Є. Чикаленка (І. Старовойтенко). Перед аудиторією постає картина тривалої в часі, щирої дружби двох таких, на перший погляд, несхожих за вдачею людей. Мабуть, можна погодитися з дослідницею, що “приятелі ніби доповнювали одне одного і все життя морально підтримували один другого у найскладніші періоди життя. ... За словами Є. Чикаленка, у тих щирих розмовах товариських “виливалися їхні душі” та народжувалися нові плани і задуми, що становили зміст української історії періоду націєтворення” (с. 169).

Л. Буряк, звертаючись до статті Стебницького “З архіву Д. Л. Мордовцева”, зауважує, що, насамперед, це одна з перших спроб окреслити підходи до вивчення феномена відомого письменника Данила Мордовця, а по-друге, ця “наукова за характером стаття має оригінальний жанр, який ідентифікований як презентація через презентацію”: представляючи громадськості образ Д. Мордовця, П. Стебницький втілює у своїх міркуваннях “власний талант історика і публіциста” (с. 136). З’ясовуючи мотиви звернення Стебницького до постаті одного з патріархів історичної белетристики, авторка доходить висновку, що той керувався передусім “прагненням зберегти для нащадків пам’ять про одного із яскравих та талановитих українських діячів”, і саме тому “стаття П. Стебницького закінчувалася промовисто та оптимістично у відповідності до покликання, призначення та стратегії тогочасної “України”” (с. 149).

Взаємини П. Стебницького та відомого літературознавця, публіциста, редактора “Нової ради” Андрія Ніковського розглянуто на підставі різноманітних документальних джерел у статті М. Горбатюка. Автор виділив п’ять основних факторів, які впродовж життя споріднювали цих двох непересічних громадсько-політичних діячів (с. 171), окреслив образ Стебницького у сприйнятті А. Ніковського (с. 172–173), детально описав участь того й іншого у спільних “проектах” (видання газет “Рада” та “Нова рада”, Українське наукове товариство, Українська партія соціалістів-федералістів) (с. 174–184).

Взаємини П. Стебницького з українським літератором, видавцем, меценатом, громадським діячем Володимиром Леонтовичем розкрила на підставі листів останнього за 1905–1915 рр., адресованих Петру Януарійовичу, письменниця О. Леонтович. Авторка підкреслює, що цих листів усього сім, і всі вони “... як сім кроків за обрій до світу наших українських апостолів, які, говорячи словами Тараса Шевченка, просто йшли і в них не було зерна неправди за собою” (с. 189).

Торкаючись маловисвітленої проблеми “Південь України в громадських інтересах П. Стебницького”, одеський історик О. Музичко доходить аргументованого висновку, що Петро Януарійович був “адвокатом південноукраїнських діячів у стосунках до цензури, комунікатором у відносинах з владними колами, видавцем їхніх творів у рамках видавництва корисних та дешевих книг, учасником обговорення місцевих проектів. Фігурантом взаємин П. Стебницького були такі відомі і не дуже південноукраїнські діячі, як катеринославці А. Синявський та Д. Яворницький, миколаївець М. Аркас, одесити Є. Чикаленко, М. Комаров, Ф. Шульга, І. Луценко, І. Липа, В. Піснячевський та В. Буряченко... Все це, безумовно, відіграло роль додаткового імпульсу для зміцнення потенціалу української культури на Півдні України...” (с. 205–206).

Хотілося б звернути увагу на ще одну іпостас П. Стебницького – маємо в його особі оригінального й талановитого мислителя, якого навіть важко з кимось порівняти. Завісу над світоглядно-філософськими поглядами діяча трохи привідкриває цікаве дослідження “П. Стебницький, С. Єфремов,

А. Ніковський: полілог на “Хуторі Чорного Мина” (П. Дунай) (с. 207–219), вміщене у другому розділі монографії. Так прикро, що А. Ніковському не судилося написати книгу про розмови трьох неймовірно цікавих співбесідників, що переховувалися від більшовиків на хуторі під Києвом у 1919 р., що П. Стебницький так не розкрив друзям таємниці свого відвічного Смутку, який став не лише його літературним псевдонімом, але й ледь не головною рисою характеру. Ті ж роздуми, що зафіксовані в нарисі, який увійшов до збірки “П. Я. Стебницький. 1862–1923” (Київ, 1926 р.), звучать аж надто моторошно актуально. Хто ж думав, що не пройде й сотні років від часу, коли українські інтелігенти обговорювали проблеми громадянської війни, як її кривава примара вкупі з іноземною інтервенцією все тієї ж країни знову стане реальністю для українців... Важко без внутрішнього болю читати й прогнози видатного сина українського народу щодо власної долі. У викладі авторки статті вони виглядають так: “П. Стебницький із якоюсь приреченою упокореністю (не даремно підписував свої статті псевдонімом “Смуток”) і, як з’ясувалося, прогностичною мудрістю виявляє певність, що розраховувати на пам’ять і вдячність пореволюційних поколінь за копітку муравлину працю свідомих інтелігентних діячів народницького кола, які цю революцію підготували й утілювали, очевидно, не доводиться. Адже в історію й подячну згадку наступників потрапляють лише одиниці, й до того ж не завжди гідні цієї згадки” (с. 213).

Стосовно методологічних проблем, які тим чи іншим чином обговорюються на сторінках монографії, хотілося б висловити зауваження про нині популярний поділ на діячів першого, другого й подальших планів в історії. Можливо, в історіографії й біографістиці тих щасливих країн, чії державні та приватні архіви, “ворожу” періодику масово не нищили, а історичний процес не переривався боротьбою з представниками “експлуататорських класів”, “буржуазними націоналістами”, “ворогами народу” і т. п., порівняння добре задокументованих, ретельно виписаних наукових біографій активних учасників суспільних процесів і дає змогу сформулювати той чи інший “план” чи “ряд”, тобто виявити справжнє місце і встановити роль особистості в національній історії. В Україні ж навіть елементарні біографічні дані діячів національного руху, Української революції, доби “Розстріляного відродження” буває встановити неймовірно важко. Особливо це стосується регіонального рівня. Та й практики заносити імена до Національного Пантеону, тим самим сприяючи їхній популяризації, не існує. Стосовно ж внеску Стебницького та його однодумців до реалізації “українського проекту”, їх довгорічного безкорисливого громадського служіння справі національного визволення – то, безперечно, слід визнати (й багатий фактичний матеріал монографії це доводить), що це були насправді люди переднього краю.

Безумовно, що вичерпної характеристики таких глибоких, потайних натур і водночас особистостей високого інтелектуального потенціалу, емоційно розвинених і неамбітних, як Петро Стебницький, створити майже неможливо. Щось завжди залишатиметься за межами розуміння, щось сховається “за кадром”. Тому наукова робота над осягненням інтелектуального спадку й результатів практичної роботи знакової постаті українського світу повинна продовжуватися. У цьому сенсі поданий у третьому розділі монографії “Спадщина Петра Стебницького в архівах України” огляд/аналіз матеріалів фонду А. Стебницького, що зберігаються в Інституті рукопису НБУВ, виконаний на фахово бездоганному рівні (О. Степченко), стане у нагоді подальшим поколінням дослідників.

... І хочеться поставити риторичне запитання: коли ж нарешті буде розірване порочне коло безпам’ятства, байдужості, безвідповідальності й недалекоглядності? І сам собі відповідаєш – нескоро. Стоїцизм П. Стебницького спонукає до роздумів, і в цьому головна заслуга авторів книги: вони відтворили достовірний образ людини минулого, з якою хочеться спілкуватися, сперечатися, дискутувати й сьогодні.

Джерела та література

1. Круглий стіл на тему: “Петро Януарійович Стебницький: український громадсько-культурний діяч, видавець, публіцист, благодійник (до 150-річчя від дня народження). [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://undiasd.archives.gov.ua/doc/konferenciji/2012_11_27_prog.pdf
2. Пріцак О. Роля О. Лотоцького в заходах для уневажнення указу заборони українського слова з 1876 р. [Текст] // Лицар праці і обов’язку: Збірник, присвячений пам’яті проф. Олександра Лотоцького-Білоусенка / За ред. Б. Гошовського. – Торонто; Нью-Йорк: “Євшан-Зілля”, 1983. – С. 109-115.
3. Стебницький П. Поміж двох революцій: Нариси політичного життя за рр. 1907–1918 [Текст] // Петро Стебницький. Вибрані твори. – К.: Темпора, 2009. – С. 415–558.

Т. П. Демченко, С. Г. Іваницька, Т. В. Єрмашов